

УДК 340.132

ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДНИХ ОБ'ЄКТІВ І ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ ЯК ОБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Мартинюк Віктор Анатолійович,
аспірант кафедри цивільного права
(Навчально-науковий юридичний інститут
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника,
м. Івано-Франківськ, Україна)

Статтю присвячено аналізу особливостей і місця природних об'єктів і природних ресурсів у системі цивільних прав. Обґрунтовується можливість поширення на природні об'єкти та природні ресурси цивільно-правового режиму речей. Визначено загальні ознаки об'єктів цивільних прав і їх прояв щодо природних об'єктів і природних ресурсів.

Автор проводить розмежування між категоріями «природний об'єкт» і «природний ресурс»; визначає правові характеристики природних об'єктів, за якими їх варто розглядати як об'єкти екологічного чи об'єкти цивільного права; досліджує суміжні категорії (наприклад, «ліс», «лісовий фонд», «лісова ділянка» тощо) та обґрунтовує, які з них можна зараховувати до системи об'єктів цивільних прав. Висновки ґрунтуються на підставі аналізу наукових досліджень представників науки цивільного, екологічного, природоресурсного, господарського права; системного тлумачення норм права.

У статті подається характеристика ознак природних об'єктів і природних ресурсів як об'єктів цивільних прав: 1. Здатність задоволення потреб суб'єктів цивільних прав – матеріальних і нематеріальних. Особлива значущість і цінність природних об'єктів, їх життєво забезпечувальне значення – одна з особливих рис природних об'єктів як об'єктів цивільних прав. 2. Можливість (фактична і юридична) бути доступними людині, володіти ними, використовувати їх властивості. Така можливість є як загальнодоступною, так і на підставі юридичних титулів (власності, користування тощо). 3. Нерозривний об'єктивно існуючий взаємозв'язок між собою, що визначає необхідність комплексного регулювання. 4. Дискретність, тобто їх якісна, а також фізична й/або облікова визначеність і відособленість. Не всі природні об'єкти характеризуються такою ознакою, відповідно, не всі є об'єктами цивільних прав. 5. Юридична прив'язка. Природні об'єкти та природні ресурси як об'єкти цивільних прав підлягають правовому визнанню й підпорядкуванню цивільно-правовому режиму.

Ключові слова: об'єкт цивільних прав, речі, майно, природні об'єкти, природні ресурси.

THE FEATURES OF NATURAL OBJECTS AND NATURAL RESOURCES AS OBJECTS OF CIVIL RIGHTS

Martyniuk Viktor Anatoliiovych,
Postgraduate Student
at the Department of Civil Law,
(Educational-Scientific Institute of Law
Vasyl Stefanyk Precarpathian
National University,
Ivano-Frankivsk, Ukraine)

The article is devoted to the analysis of the features and place of natural objects and natural resources in the system of civil rights. The possibility of distribution of the civil-legal regime of things to natural objects and natural resources is substantiated. The general

features of objects of civil rights and their manifestation concerning natural objects and natural resources are determined.

The author makes a distinction between the categories “natural object” and “natural resource”; defines the legal characteristics of natural objects, according to which they should be considered as ecological or civil law objects; investigates adjacent categories such as “forest”, “forest fund”, “forest area”, etc. and justifies which of them can be attributed to the system of objects of civil rights. The conclusions are based on the analysis of scientific researches conducted by the representatives of the science of civil, ecological, natural resources, and economic law; systematic interpretation of the law.

The article describes the characteristics of natural objects and natural resources as objects of civil rights. 1. The ability to meet the needs of subjects of civil legal relations – material and intangible. The special significance and value of natural objects, their vital security value is one of the special features of natural objects as objects of civil rights. 2. The possibility (actual and legal) to be accessible to the person, to possess them, to use their properties. Such an opportunity is both publicly available and accessible on the basis of legal titles (property, use, etc.). 3. Inseparable, objectively existing interconnection between them, which determines the need for comprehensive regulation. 4. Discreteness, that is their qualitative, as well as physical and / or accounting certainty and isolation. Not all natural objects are characterized by such a feature, and accordingly, not all of them are objects of civil rights. 5. Legal binding. Natural objects and natural resources as objects of civil rights are subject to legal recognition and subordination to the civil law regime.

Key words: object of civil rights, things, property, natural objects, natural resources.

Категорія «об’єкт цивільних прав» є одною з основоположних категорій цивільного права. Розуміння й належне забезпечення правового регулювання об’єктів цивільних прав визначається особливостями предмета цивільного права як галузі права. У найбільш загальному вигляді під об’єктом цивільних прав розуміється «все те, на що спрямовані суб’єктивне право і суб’єктивний обов’язок учасників цивільних правовідносин» [1, с. 311]. З усієї різноманітності підходів до розуміння об’єкта цивільних прав (об’єкт – річ, об’єкт – дія, об’єкт – правовий режим тощо) сьогодні найбільшу підтримку має розуміння об’єкта як блага.

Для з’ясування особливостей цивільно-правового режиму природних об’єктів і їх ресурсів, місця в системі об’єктів цивільних прав, поширення на них цивільно-правового регулювання варто, безумовно, визначити їх поняття, особливості, правові характеристики, провести розмежування правової сутності суміжних категорій, які зустрічаються в нормативно-правових актах (наприклад, «ліс», «лісовий фонд», «лісова ділянка» тощо).

У радянський період, виходячи з основоположної конструкції виключної власності держави на природні об’єкти та їх ресурси, Цивільний кодекс УРСР у ст. 2 до відносин, що регулюються Цивільним кодексом Української РСР, не включав природо-ресурсні відносини зі сфери свого регулювання. Відповідно, земля та інші природні ресурси були позбавлені цивільно-правового режиму речей і не визнавалися об’єктами цивільних прав. Нинішній підхід законодавця є принципово іншим. Стаття 9 Цивільного кодексу України закріплює: «Положення цього Кодексу застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових та сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства». Причому Цивільний кодекс України неодноразово вказує на природні об’єкти й ресурси як об’єкти цивільно-правового регулювання, включає їх у цивільно-правовий оборот (ст. 180 «Тварини», ст. 181 «Нерухомі

та рухомі речі», ст. 324 «Право власності Українського народу», ст. 333 «Привласнення загальнодоступних дарів природи», гл. 27 «Право власності на землю», гл. 32 «Право користування чужим майном» тощо). Приватноправове «забарвлення» природоресурсних відносин проявляється також і в юридичних конструкціях спеціальних природоресурсних нормативно-правових актів (інститути прав на землю – р. III Земельного кодексу України; прав на ліси – р. II Лісового кодексу України; права приватної власності на об'єкти тваринного світу – ст. ст. 8 Закону України «Про тваринний світ»; оренди водних об'єктів – ст. 51 Водного кодексу України тощо).

Щоправда, варто зазначити, що українське законодавство сьогодні все-таки включає природні об'єкти у сферу приватноправового регулювання дуже обережно і, швидше, як виняток. Це об'єктивно зумовлено особливостями цих об'єктів, на які постійно наголошують представники науки екологічного права. Вони є об'єктами природного походження й не створюються людською працею; не підлягають простому відтворенню в процесі виробництва як товар, частина з них узагалі є вичерпною й невідтворюваною; на відміну від товарно-матеріальних цінностей, не мають вартості; всі вони існують у нерозривному зв'язку між собою, з навколишнім природним середовищем, природними екосистемами, розвиваються за об'єктивними законами природи [2, с. 59].

Легального визначення відповідних понять «природний об'єкт» і «природний ресурс» у законодавстві немає. Однак ці категорії є предметом детального теоретичного дослідження науки екологічного права в контексті аналізу об'єктів екологічного права. Під час характеристики відповідних категорій у сучасних дослідженнях традиційно звертаються до базових розробок цих понять, представлених у працях радянського вченого-правника В.В. Петрова. У монографії «Экология и право» (1981 р.) він визначав ці поняття так: природний об'єкт – це складник природного середовища, який охороняється законом, відрізняється природним характером свого походження, відсутністю вартості, станом в екологічній системі природи, виконанням екологічної, економічної, культурно-оздоровчої функції; природні ресурси в широкому аспекті – це всі природні блага, що призначені для задоволення потреб людини; у вузькому – природні джерела задоволення потреб матеріального виробництва [3, с. 205, 206]. Пізніше науковець деталізував розуміння природного об'єкта та сформулював його дефініцію як «завершений екологічний комплекс, який взаємодіє з навколишнім і соціальним середовищем на основі екологічних, економічних функцій, які він виконує» [4, с. 50]. Відповідно, більшим майновим характером володіє природний ресурс. Природні об'єкти та природні ресурси екологічне право сприймає як об'єкти правової охорони. Така охорона забезпечується в рамках екологічного права імперативним методом правового регулювання: встановленням заборон, обмеження, обов'язкових вимог, правил, положень. Основним інтегрованим об'єктом екологічного права є навколишнє природне середовище (довкілля) як сукупність природних і природно-соціальних умов і процесів, а також окремі, умовно функціонально виокремлені його частини – землі, води, ліси, надра тощо.

Крім категорії «землі», «ліси», «води», еколого-правові законодавчі акти включають категорії: «лісовий фонд України», «водний фонд України», «фонд родовищ корисних копалин», «природно-заповідний фонд України» тощо. Державні фонди природних ресурсів запроваджені радянською правовою системою. Нові українські природноресурсові акти сприйняли конструкцію «фондів», однак без указівки на їх єдність. «Зрозуміло, що в умовах існування приватної, комунальної й державної власності на землю та законодавчого допущення різноманіття права власності на інші природні багатства встановлення в правовому порядку «єдності» фондів для всіх відносно диференційо-

ваних природних об'єктів було б щонайменше некоректним і малоефективним» [5, с. 176]. До того ж чинний Земельний кодекс України взагалі відмовився від поняття «земельний фонд» і використовує поняття «землі». Правове значення та доцільність існування інших природоресурсних фондів у науковій літературі сьогодні піддається критиці. Зокрема, В.П. Печуляк, аналізуючи поняття «лісовий фонд», «лісова ділянка», резюмує, що використана в ст. 1 Лісового кодексу України термінологія, зокрема визначення лісової ділянки як «ділянки лісового фонду ...», свідчить про намір законодавця уникнути труднощів у безпосередньому обігу поняття «лісовий фонд», який має дуже відносні або навіть умовні властивості нерухомого майна тільки через ту землю, на якій він розташований. Але навіть у цьому випадку юридична природа власності й речового права щодо ділянки лісового фонду та лісової ділянки пов'язана головним чином із майновою цінністю лісу, що на ній росте [6, с. 40].

Зроблені науковцем висновки заслуговують на увагу насамперед щодо розуміння поняття «лісовий фонд» (як і «ліс»), який немає чіткої юридичної конкретизації, зокрема не може використовуватись під час характеристики об'єкта цивільного права, поширення на нього правових титулів, речових прав. За аналогією така ж ситуація з іншими фондами (водним, надр тощо). Ці категорії є виключно об'єктами регулювання екологічного права, слугують насамперед для позначення того чи іншого елемента природного середовища як об'єкта державного управління. Для цивільного права правового значення вони не мають. Екологічне й цивільне право оперують різними об'єктами, адже, на відміну від екологічного права, об'єктом цивільного права можуть бути відособлені природні об'єкти, обмежені й чітко визначені в просторі.

Ознаки об'єктів цивільних прав проектується на природні об'єкти з урахуванням їх специфіки.

Першою найбільш загальною ознакою об'єктів цивільних прав є їх здатність задовольняти потреби суб'єктів цивільних правовідносин. Саме ця ознака базується на розумінні об'єктів як «блага», адже загалом благами є все те, що, завдяки своїм корисним властивостям, здатне задовольняти потреби людини. Виходячи зі змісту ст. 177 Цивільного кодексу України, розрізняють матеріальні й нематеріальні блага. Як відзначає С.О. Сліпченко, «матеріальність указує на те, що благо має фізичну субстанцію, належить до предметів матеріального світу, має властивості форми, розміру, кольору, структури. Відповідно, нематеріальність указує на те, що таке благо не має фізичної субстанції, не належить до предметів матеріального світу, не окреслюється властивостями форми, розміру, кольору, структури» [7, с. 93]. З погляду цивільно-правового режиму природні об'єкти та природні ресурси є виключно матеріальними благами.

Одною з особливостей природних об'єктів і природних ресурсів, на якій неодноразово наголошується в науковій літературі, є їх особлива значущість і цінність, життєво забезпечувальне значення не лише для окремих суб'єктів, а й для суспільства загалом. Однак природні об'єкти та природні ресурси як об'єкти цивільного права забезпечують задоволення потреб учасників цивільних правовідносин, а тому ознакою їх як об'єктів цивільного права є здатність задовольняти приватні (на відміну від публічних) інтереси.

Зі здатністю об'єкта цивільного права задовольняти потреби особи тісно пов'язана здатність цього об'єкта бути підконтрольним, підвладним людині. С.І. Шимон уважає, що можливість певного блага бути об'єктом цивільних правовідносин забезпечується його підвладністю людині, тобто такою його властивістю, яка дає особі змогу панувати над ним для задоволення відповідних інтересів. Таке узагальнене повноваження, яке охоплювало б будь-які можливості суб'єкта владарювати над об'єктом, учена пропонує йменувати владуванням [8, с. 82]. Людина має можливість фізично

підпорядкувати своїй волі та забезпечити своє володіння далеко не всіма об'єктами матеріального світу, в тому числі й не всіма природними об'єктами. Атмосферне повітря не піддається можливості володіння ним, не можуть приватні суб'єкти забезпечити своє владування над окремими водними об'єктами – морями, річками тощо.

Наступна важлива ознака об'єктів цивільних прав – дискретність. Під дискретністю об'єктів цивільних прав В.А. Лапач розуміє їх якісну, а також фізичну й/або облікову визначеність і відособленість від усіх інших об'єктів [9, с. 140]. Визначеність і відокремленість об'єктів проявляється в тому, що вони відособлені від інших об'єктів, а також самі мають фактичну визначеність (межі, розміри, інші фізичні характеристики).

У природоресурсних законодавчих актах закріплені критерії індивідуалізації природних об'єктів (їх частин): місцезнаходження, межі, розміри. Так, відповідно до ч. 1 ст. 79 Земельного кодексу України, визначене земельна ділянка – це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. У коментарі до Цивільного кодексу України вказується: «Земельна ділянка – це певна частина земної поверхні, яка може бути індивідуалізована в установленому порядку та є нерухомою річчю. Земельну ділянку характеризують такі ознаки, як індивідуальна визначеність на місцевості, кадастровий номер, розміри, конфігурація, якість ґрунтового покриття, цільове призначення, що може використовуватись особами на передбачених законом правових титулах для задоволення різноманітних потреб та інтересів. Разом з тим, не може вважатися річчю земля як частина довкілля. Ця частина навколишнього природного середовища, не будучи індивідуалізованою, не може виступати об'єктом цивільних прав та обов'язків» [10, с. 375].

Однак у низці випадків тільки фізичного, просторового відокремлення для об'єкта недостатньо, потрібно його додаткове, спеціальне відокремлення за допомогою певних прийомів і способів, у тому числі облікових [9, с. 142]. Дискретність природних об'єктів і природних ресурсів підтверджується законодавчо передбаченою можливістю їх кадастрового обліку. Такий облік був би неможливий без якісного й кількісного відмежування природних об'єктів. В Україні ведуться кадастри всіх природних ресурсів, за винятком атмосферного повітря. Однак низка природних об'єктів об'єктивно не може бути наділена такою характеристикою, як дискретність. Це атмосферне повітря, моря, ріки, клімат. Отже, об'єктами цивільних прав можуть бути не природні об'єкти як такі, що знаходяться у своєму природному стані, а саме відокремлені, виділені з інших подібних їм природних матеріальних благ, юридично ідентифіковані й, відповідно, включені в цивільний оборот.

Наступна ознака об'єктів цивільних прав – системність. Системність представляється у двох аспектах: по-перше, інтегрованість правової ідеї про об'єкти прав у систему основних категорій права, по-друге, системний зв'язок із іншими об'єктами. Саме другий аспект яскраво проявляється щодо природних об'єктів і природних ресурсів. Їх органічний зв'язок між собою та основним базовим природним об'єктом – землею, впливає на їх правовий режим, зокрема й цивільно-правовий. У частині 3 ст. 373 Цивільного кодексу України закріплено: «Право власності на земельну ділянку поширюється на поверхневий (ґрунтовий) шар у межах цієї ділянки, на водні об'єкти, ліси, багаторічні насадження, які на ній знаходяться, а також на простір, що є над і під поверхнею ділянки, висотою та глибиною, які необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд». Така загальна норма деталізується в нормах спеціальних законодавчих актів. Наприклад, ст. 59 Земельного кодексу України, яка визначає права на землі водного фонду (зокрема землі, зайняті водними об'єктами), дає можливість безоплатно передавати у власність громадянам і юридичним особам за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування замкнені природні водойми (загальною площею до 3 гектарів). Об'єктом права приватної

власності на ліси є земельні лісові ділянки, посвідчується це право документами, що посвідчують право власності особи на землю (ст. ст. 12, 13 Лісового кодексу України).

Ще одною ознакою об'єктів цивільних прав В.А. Лапач називає «юридичну прив'язку» – нормативно гарантовану можливість правового закріплення їх за суб'єктами цивільного права. Він пише, що «те чи інше матеріальне або нематеріальне благо повинно характеризуватися як правооб'єктне, тобто визнається об'єктом права за законом. При цьому правооб'єктність тих чи інших благ установлюється по-різному: одні з них є об'єктами цивільних прав у силу прямої вказівки закону, іншим – для набуття об'єктних характеристик потрібна спеціальна кваліфікація як об'єкта» [9, с. 165]. Вітчизняні цивілісти також указують, що об'єктами правовідносин ті чи інші блага стають не в силу їх фізичних чи природних властивостей, здатних задовольняти потреби людини, а тому, що норми права, враховуючи ці якості, забезпечують можливість здійснювати чи вимагати здійснення певних дій чи утримуватись від дій щодо них [11, с. 169]. Об'єкт цивільних прав утілюються у певному майновому чи немайновому благо, яке має відповідний цивільно-правовий режим (завдяки якому виступає як цивільно-правова категорія) та владування яким становить охоронюваний законом інтерес особи [8, с. 50]. Та обставина, що природні об'єкти, які включені в цивільний оборот, зберігають свої природні, екологічні характеристики, залишаються частиною навколишнього природного середовища, багато в чому визначає їх цивільно-правовий режим. У більшості випадків природні властивості цих об'єктів не настільки несуттєві для цивільного права, як властивості інших предметів матеріального світу. Природні об'єкти та природні ресурси є багатоаспектним об'єктом права. Відносини, які щодо них виникають, мають різне правове забарвлення залежно від того, в якому значенні використовуються об'єкти природи. Обстоювання лише одної природи їх правового режиму (екологічної зокрема) на шкоду майновій стороні необґрунтовано звужує значення природних об'єктів і природних ресурсів і не відповідає сьогодиншнім реаліям, коли багато відносин у сфері природокористування будується на товарно-грошовій основі, а природні об'єкти набувають майнової цінності.

Ураховуючи наведені вище характеристики, вважаємо, що природні об'єкти та природні ресурси як об'єкти цивільних прав – це функціонально і просторово відмежовані, індивідуально визначені, відособлені, юридично ідентифіковані частини чи компоненти навколишнього природного середовища, здатні задовольняти потреби учасників правовідносин, щодо яких можуть виникати цивільні права й обов'язки.

Список використаних джерел:

1. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. 5-е вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2013. Т. 1. 832 с.
2. Кобецька Н.Р. Екологічне право України: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 352 с.
3. Петров В.В. Экология и право. Москва: Юрид. лит., 1981. 224 с.
4. Природноресурсовое право и правовая охрана окружающей среды: учебник / под ред. В.В. Петрова. Москва: Юрид. лит., 1988. 421 с.
5. Каракаш І.І. Право власності на ресурсові складові фондів природних об'єктів. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*: зб. наук. пр. Одеса: Юрид. літ., 2015. Т. XVI. С. 173–182.
6. Печуляк В.П. Лісовий фонд чи лісові землі: питання понятійного апарату у сфері державного регулювання лісгосподарських відносин. *Фінансове право*. 2007. № 3 (21). С. 38–42.

7. Сліпченко С.О. Місце об'єктів особистих немайнових відносин у системі об'єктів цивільного права. *Право і суспільство*. 2013. № 6–2. С. 92–97.
8. Шимон С.І. Теорія майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 664 с.
9. Лапач В.А. Система объектов гражданских прав: теория и судебная практика. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 554 с.
10. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Харків: ФО-П Лисяк Л.С., 2011. Т. 5: Право власності та інші речові права / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. 624 с.
11. Гражданское право Украины: в 2 ч. / под ред. А.А. Пушкина, В.М. Самойленко. Харьков: Ун-т внутр. дел; «Основа», 1996. Ч. 1. 440 с.

УДК 347.6

ОСНОВНІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН В ОКРЕМИХ АЗІАТСЬКИХ ДЕРЖАВАХ

Менджул Марія Василівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
(ДВНЗ «Ужгородський національний
університет», м. Ужгород, Україна)

У статті досліджуються принципи сімейного права в державах Центральної Азії (Казахстані, Киргизстані, Таджикистані, Туркменістані та Узбекистані), а також постсоціалістичних державах Західної Азії (Азербайджані, Вірменії та Грузії). Установлено, що в цих державах принципи сімейного права закріплені на конституційному рівні, а також на рівні спеціальних законодавчих актів, переважно кодифікованих.

Установлено спільні принципи сімейного права, визначені на конституційному рівні (рівності, державного захисту сім'ї, материнства, батьківства та дитинства, батьківської відповідальності за виховання дітей, опіки держави на дітьми, позбавленими батьківського піклування, добровільності шлюбу тощо) та законодавчому рівні (визнання тільки світського шлюбу, можливості укладення шлюбу особами різної статі, рівності прав подружжя, вирішення внутрішньосімейних питань за взаємною згодою, урахування найкращих інтересів дитини, пріоритету сімейного виховання дітей, піклування про добробут і розвиток дітей, забезпечення пріоритетного захисту прав та інтересів неповнолітніх і непрацездатних членів сім'ї тощо). Виявлено відмінні засади регулювання сімейних відносин (зміцнення в сім'ї моральних принципів, заборони дискримінації при вступі у шлюб і в сімейних взаєминах, взаємодопомоги та відповідальності перед сім'єю всіх її членів, державної підтримки багатодітних сімей, підтримки здорового способу життя всіх членів сім'ї тощо).

З'ясовано, що в досліджуваних азіатських державах визнається тільки світський шлюб, релігійні обряди та церемонії не мають правового значення. Крім того, шлюб може бути укладений тільки між чоловіком і жінкою, такий принцип міститься в сімейному законодавстві, а також або прямо закріплений у Конституціях, або випливає з їх положень.

Ключові слова: принцип, сімейне право, сімейні відносини, азіатські держави, моногамія, шлюбний вік.